

ERDÉLYI UTAZÓK OLASZORSZÁGBAN

A magyar művelődés Olaszországgal való érintkezésének probléma-köréhez — az olasz irodalom, művészet, tudomány hazai visszhangjainak tisztázásán túl — szorosan hozzátartozik annak a kérdésnek fölvetése is, hogy a magyar emberek ismeretvilágában időnként milyen helyet foglalt el Európa legnagyobb tanítómesterének, Itáliának földje, népe, kultúrája. A különböző korok és vidékek magyarjáról alkotott képünknek érdekes új vonásokkal való gazdagodását ígéri annak felkutatása, hogy elődeink közül kik, mikor s miért jártak olasz földön, mi ragadta ott meg figyelmüket, miként vélekedtek a látottak felől s tapasztalataik milyen érzéseket rezdítettek meg bennük. E feladat elvégzése annál is sürgetőbb, mivel utirajz-irodalmunk eddig alig részesült figyelemben s éppen az Olaszországra vonatkozó utijegyzetek, naplók, vázlatok és szépirodalmi vagy tudományos értékű könyvek tekintélyes száma igen alkalmas arra, hogy ráterelje a kutatók érdeklődését más országokkal és tájakkal foglalkozó utazási irodalmunkra is.

Nem lehet itt célokom az Erdélyből Itáliába irányult utazások történetének vázlatát adni, hiszen csak néhány feledésbe merült nyomtatvány vagy soha napvilágot nem látott kézirat némely tanulságára kívánok rámutatni, mégsem hagyhatom említetlenül, hogy erdélyi magyaroknak Olaszországban jártáról már Szent László király idejétől kezdve van hiteles tudomásunk. Később ott találjuk Erdély néhány fiát Nagy Lajos nápolyi hadjáratának részvevői között, majd Zsigmond kíséretében, mikor császárrá koronáztatása végett Rómába ment. Ugyanebből az idő-

ből maradtak ránk az első feljegyzések a loretói zarándokhely magyar látogatóiról is s közülük nem egyet a Királyhágón túlról vitt élő hite Szűz Mária názareti házának szent küszöbéhez.

Valamint a magyar történet ez első századaiban, úgy folytatólag is egyfelől a katonai és politikai célok, másfelől az egyház hívó szava s a hit szükségletei mutatkoznak őseink olaszországi utazásainak főmotívumaiként. Harmadikul aztán a tudomány jelentkezik, előbb jobbra az egyházi étellel való összefüggése révén a jurisprudentia, főleg a kánonjog alakjában, majd pedig emellett s ennél is mélyebben a humanae litterae ragadják meg honfitársainkat. Az első magyar humanisták még kizárólag papi személyek, de Mátyás király idejétől kezdve világi magyarok is mind nagyobb számban keresik föl a múzsák hazáját. Ennek a korszaknak erdélyi utasai közül egy-egy kimagasló egyéniséget már közelebbről ismerünk. Ilyen pl. Geréb László erdélyi püspök, Mátyás rokona és alkancellárja, aki Ferrarában végezte felsőbb tanulmányait; ilyen Nicolaus de Mirabilibus, aki a dominikánusok kolozsvári kolostorából indult el s mint kiváló egyházi író a firenzei studium generale régense lett s itt szerzett tapasztalatai alapján szervezte újjá Mátyás budai főiskoláját. Egy másik dömés barát, Georgius Transylvanus római működése arra az időre esik, amikor Ujlaki Miklós erdélyi vajda, majd Bosznia királya járt az Örök Városban, hogy részt vegyen az 1475-i jubileumi ünnepségeken, miként azt a római Santo Spirito kórház egy freskója megörökítette. A kolozsvári Hadrianus Volphardus bolognai diákkorában Janus Pannonius költeményeit rendezte sajtó alá, Megyericsi János Itáliában ébredt érdeklődéssel fordult Dacia feliratos köveinek vizsgálata felé, az erdélyi származású Piso Jakab Rómában ismerkedett meg Rotterdami Erasmussal, akinek ő lett első magyarországi apostola. Erdélyi volt Lázó János, a Szent Péter templom magyar gyónatója, akit a S. Stefano Rotondo-ban lévő sírfelirata oly megható szavakkal hirdet Róma örök szerelmesének. Végül erdélyi magyarok tekintélyes névsora olvasható az előbb említett Santo Spirito kórház konfraternitásának anyakönyvében, mely azoknak emlékét őrzi, akik adományaikkal hozzájárultak ennek az emberbaráti intézménynek fenntartásához.

A kódex-írás és miniatura-készítés elsajátítása céljából itáliai műhelyekbe küldött szerzetesekben utazóink egy új fajtáját ismerjük meg, melyet többedmagával Frater Bartholomaeus de Koloswar képvisel, akinek Riminiben másolt, a velencei Marciana-könyvtárban látható kéziratába külön feljegyezték, hogy «hungarus erat».

A hazánkban működött olasz építészek, festők, szobrászok itteni

tanítványai nem egyszer kaptak kedvet otthonába visszatérő mesterük követésére s e révén több fiatal művésznök szakadt Itáliába. Mások egy-egy zarándoklat alkalmát használták föl arra, hogy közelebről megismerkedjenek az olasz képzőművészettel, s hogy ilyen az erdélyiek közt is akadt, Joannes aurifaber de Coloswar bizonyítja, aki az 1500-i jubileumi évben látogatta meg Rómát.

A XVI. század folyamán az egyetemi diákság képezi az Itália-járó magyarok túlnyomó többségét. Ferrarában főként katolikus főpapok pártfogoltjai és dömés szerzetesek fordultak meg, a pisai matrikulák erdélyi szászok neveit tartották fenn, Rómát is elsősorban erdélyiek keresték föl előszeretettel s Padova egyetemén, mely a protestánsokkal szembeni türelmessége folytán kivételes helyet foglalt el a reformáció korában, az Erdély történelmében szereplő családok hosszú sorának ékes címerei hirdetik, mily gazdag tápot nyert a fejedelemség kultúrája a tudásnak e régi, híres forrásából. Padovában szívta magába a humanista kultúreszmények iránti lelkesedését Báthory István; itt tanult a fejedelem kitűnő diplomatája, Berzeviczy Márton, a nagy politikai iskolázottságú Kovacsóczy Farkas, Báthory unokaöccse, István, udvari orvosa, Hunyadi Ferenc, a Boccaccio-fordító Enyedy György, majd pedig Báthory Zsigmond környezetének sok kiválósága, mert az ő udvarában az olasz nyelv tudása az érvényesülés nélkülözhetetlen föltétele volt. Hogy az olasz tanulságok Erdély vezető férfainak politikai felfogását ez időben mily erősen befolyásolták, történetírásunk már régen megállapította. Másfelől alkotásaik, renaissance-építkezéseik, kertjeik, művészpártolásuk ékesszólóan igazolják, hogy itáliai tanulmányaik folyamán mélyen elteltek az olasz kultúra csodálatával.

Uti élmények közvetlen kifejezésével azonban a XVII. század derekáig alig találkozunk. Az első erdélyi magyar, akinek írásaiban olaszországi benyomások nyomai fedezhetők fel, Szamosközy István, Erdély nagy történetírója. Nemcsak szaktudománya korszerű módszerét tanulta el olasz mestereitől, hanem fogékony volt az olasz élet legkülönbözőbb megnyilvánulásai iránt is. Az olasz nyelv, nép, táj, művészet és szokások egyaránt fölkellették érdeklődését. Az 1585-i nagy szárazságról szólva a magyarországi nyarat összehasonlítja az itáliai nap hevével, melyet a tenger felől hús légáramlatok enyhítenek; a Sebes-Körös szélességét Váradnál az Arnoéhoz és a Tiberiséhez méri; Szent László váradi lovaszobra Marcus Antonius capitoliumi emlékét, Donatello Gattamelataját és Verrocchio Coleoniját juttatja eszébe, «licet haec nostra rudioris sit artificii» s az olasz nyelvről megállapítja, hogy «Valachorum congener dialectus est».

A XVI. századi erdélyi urak Itália iránti rajongására joggal tarthatjuk jellemzőnek Szamosközy pártfogoltjának, az ifjú Sombori Sándornak egy levelét, melyben így ír Olaszországról: «Nullum in toto orbe terrarum locum esse existimo, qui cum Italia vel monumentorum celebritate, vel doctissimorum hominum copia, vel fortissimorum ducum multitudine... iure comparari queat».

Míg e században teljes három nemzedéken át valóságos Drang nach Italien-ről beszélhetünk, a XVII.-től kezdve ilyen közvetlen, egész társadalmi rétegek által fenntartott kapcsolataink nincsenek többé Olaszországgal. A reformáció megerősödése — különösen Bethlen Gábor idejétől fogva — az erdélyieket is elsősorban Németország, Hollandia és Anglia felé irányította és a rohamosan csökkenő érdeklődés Olaszország iránt legföljebb még annyiban nyilvánul meg, hogy jogi és főleg orvosi tanulmányok betetőzése céljából egy-két évre Padovába, Sienába és Bolognába is ellátogatnak honfitársaink. Erdélyt ezek között immár csak a szász polgári elem képviseli, mely nem annyira magasabbrendű általános műveltségre vágyik, mint inkább diplomát akar szerezni, hogy azzal orvos-, tanár- vagy prédikátorként megélhetését biztosítsa.

Az ellenreformációval megindult újabb erőteljes áramlás Olaszország, főként pedig Róma felé Erdélyt érthető módon elkerülte. A római Collegium Germanicum-Hungaricumnak a XVII. század folyamán háromszáznál több magyar növendéke volt, de erdélyiek csak elenyésző számmal kerültek közéjük s ezek itthoni tevékenységének sem maradtak szembeötlő nyomai. Kivételt csupán Battyányi Ignác püspök gyulafehérvári könyvtára képez, mely mintegy harmincezer kötetből állott s olasz egyházi írók művei mellett több olasz eredetű kézirattal s XV.—XVI. századi olasz szépirodalmi anyaggal is rendelkezett.

Világi Itália-utazó hírével 1665-ig nem találkozunk. Ekkor járt Velencében Zrínyi Miklós ifjú erdélyi barátja s halálának egyik szemtanúja, Bethlen Miklós gróf, az *Önéletírásáról* nevezetes főúr, akiben alighanem egy kéziratban fennmaradt Ariosto-fordítás szerzőjét szabad látnunk. Politikai megbízással ment a lagunák városába s nem volt érzéketlen annak sajátos szépsége iránt, de «Velence leírása sem tisztemben, sem tehetségemben nincsen» — mondja magyarázatául annak, hogy nevezetességeit csak hét rövid mondatban foglalja össze. Mélyen vallásos lelkülete tiltakozik a velencei élet szabadossága, a tömérdek «paráznaság» ellen, «de igazság és bölcs igazgatásnak is kell lenni belső és lelkiképen benne, hogy Isten már tizenharmadik száz esztendeig tartja szabadság és világi boldogságban». Miután két havi velencei tartózkodását arra is fölhasználta, hogy nyelvmester segítségével «belekapjon» az olasz nyelv

tanulásába s szabad idejében a farsang látványos «bolondságaival» szórakozott, 1665. február végén elhagyta «Sodomát» s olasz élményei közül még csak azt jegyzi föl, hogy kis hajón Trieszt felé haladtában a heves bóra miatt partraszállni kényszerült egy kis faluban, ahol az ottani babona alapján mint szerencsés hajótöröttet azonnal keresztapaságra kérték föl, s innen szárazföldön folytatta útját hazafelé.

Újból négy évtized telik el, míg tollforgató erdélyi ember kerül Olaszországba s följegyzi észrevételeit. Irodalmunk történetében még nem kapott helyet ez az első magyar nyelvű itáliai utinapló, mert formája nem művészi, tartalma pedig túlnyomóan katonai érdekű, a mi szempontunkból azonban megkülönböztetett figyelmet érdemel. Szerzője Gyulai Ferenc gróf, legidősebb tagja annak a nagynevű erdélyi katonacsaládnak, mely rövid időn belül három generálist adott az osztrák armádiának. Mindhármuk pályafutása Olaszországban tetőződött, mindhárman szívesen foglalkoztak pihenő idejükben olvasással, írással is. A legifjabb, Gyulai Samu olaszországi katonáskodásának emléke egy *Hadikészület a vagy buzgó imádságok* című könyv, melyet 1747-ben írt, «midőn quártéroznánk az Parmai Ducatusnak Gaete maggiore nevű városkájában»; nagybátyja, Gyulai Ferenc, akit a spanyol örökösödési háború sodort az északolaszországi harctérre, ezredének az 1703–4. években viselt dolgairól vezetett terjedelmes naplót, amelyben tervszerűen kiterjeszkedik az olasz viszonyok ismertetésére is. Sokoldalú érdeklődése művelt elmére vall, kritikáját sem politikai elfogultság, sem idegen vélemények nem befolyásolják. Érdeklődésének középpontjában a mezőgazdaság áll, hivatásos katona létére sem szűnik meg földesúrnak lenni s az olasz gazdálkodás fejlettségét a magyar földműveléssel szemben nem győzve hangsúlyozni, tanúságot tesz reformokra hajló szelleméről. A mostohább természeti viszonyok által a mieinknél sokkal nagyobb erő kifejtésre kényszerült olasz gazdák szorgalmának elismeréssel adózik. Úgy találja, hogy nemcsak fizikailag, hanem szellemiekben is mozgékonyabbak a magyaroknál. Sokbeszédűek, hangosak, élelmesek s kalmár-észjárásuk nagy segítségükre van munkájuk értékesítésében. Pénzért a legnagyobb fáradságot is szívesen vállalják, de a hadi embert kevésre becsülik. S bár éppenséggel nem gyávák, sőt a mantuai területen veszedelmesen garázdák, a katonai szolgálattól idegenkednek. Nem kis sajnálkozással állapítja meg, hogy az olasz falu sokszor szebb a magyar városnál is. Kőházaikban az olasz parasztok rendszerint kényelmesebben élnek, mint a mieink. Utaik is jobbak, mert kövük bőven van s az útépítés mesterségében ezer év óta járatosak, de gondját is viselik az utaknak, melyeken a magaskerekű szekerek szép öreg fák árnyékában símán

kocognak. Az olasz falu a várossal szorosabb kapcsolatban él, mint nálunk, de ennek éppen nem örvendetes következménye, hogy a város sok rossz példája is könnyebben eljut a falvakba. Az urak szeretik a fényűzést, ám a férfias, magyaros szórakozáshoz nem értenek. Fényes palota-lakásokban, kocsikázásban, udvarlásban, kártyában, színházban, ostáblában lelik puha gyönyörűségüket, szolgát, lovat, kutyát azonban kevesebbet tartanak, mint a magyar urak. A cicisbeonak több joga van az asszonyhoz, mint saját férjének. Féltékenységből inkább az udvarlók, mint a férjek párbajoznak egymással. Az úriosztály általában szerföltött «complimentumos», de igazi barátságra kevésbé képes. A borral úr és paraszt egyaránt rendszeresen él, de részeges embert csak ritkán látni.

A vidék szépsége iránt is meglepően érzékeny Gyulai. Itáliát a világ legszebb országának tartja, a parmai és piacenzai hercegség pedig — véleménye szerint — vetekszik minden más olasz tájjal. A monferratói dukatus szelíd lankái az erdélyi szász vidékre emlékeztetik, de lakói annál inkább különböznek az erdélyiektől. Sok köztük a tolvaj és gyilkos. «Ha valaki embert öl, egyéb büntetése nincs, minthogy fizet pár fontot a ducának s Rómába megyen szarándokságot járni ; visszajövén tiszta ember».

A művészet alkotásai közül csak a legnagyobbak ragadják meg, mint a milánói dóm, melyet szemképráztatónak talál, annál több érzéke van azonban a furcsaságok iránt s Setula prépost ritkasággyűjteményét nagy részletességgel írja le.

Az egész napló katonás, egyszerű, de sokszor igen mulatságos és benne a szerző jó «observáló» készsége józan, egészséges ítélettel s az olaszok iránti őszinte rokonszenvvel párosul. Nemcsak a korabeli olasz élet sok jellemző vonását jegyzi föl, hanem — közvetve — érdekes önarcképpel is szolgál, mely híven tükrözi a XVIII. századeleji magyar úri társadalom lelkületét és műveltségét.

Naplóján kívül Gyulai Ferenc több, művelődéstörténeti szempontból nem érdektelen levelet is írt erdélyi barátainak Itáliából, ahol 1728 őszén halt meg. E levelek már nem egyedülállók a maguk nemében : a XVIII. század harmadik évtizedétől kezdve kiadatlan levélgyűjtemények egész sora tájékoztat bennünket magyar tisztek és tanulnivágyó vagy szórakozást kereső polgári és arisztokrata honfitársaink olaszországi élményeiről. Hogy erdélyi származásút — e században — még nem sikerült találnunk közöttük, annál különösebb, mert a kolozsvári kollégiumok könyvtárai, főúri családok gyűjteményei feltűnően gazdagok olasz, francia és német nyelvű itáliai utikönyvekben s XVIII. századi olasz irodalmi termékekben. Ez utóbbiak számos dedikációja erdélyi férfiaknak olasz

írókkal fenntartott személyes kapcsolatairól tanúskodik, ami kétségte-
lenné teszi, hogy az angol példára Európaszerte éledezni kezdő utazási
kedv s főleg az olaszországi tanulmányútak divatja Erdély magasabb
társadalmi rétegeit sem hagyta érintetlenül. Egy Sándor István, Kászonyi
András, Kisfaludy Sándor itáliai útleírásaihoz hasonló művek semmi-
esetre sem kerültek ki a XIX. század elejéig erdélyi írók tolla alól, annál
tekintélyesebb azonban szerepük a magyar utirajz-irodalomban 1815-től
kezdve s különösen a múlt század derekán, amikor erdélyiek jártak a
legnagyobb számmal s láttak, okultak, gyönyörködtek a legtöbbet olasz
földön.

Sorukat megint katona nyitja meg, egyike annak a sok-sok erdélyi
nemesifjúnak, akik hivatásérzetből, vagy anyagi viszonyaik kényszere
alatt valamely Militärknaben-Erziehungshausban végezték középfokú
tanulmányaikat s a napoleoni háborúk idején és ezek után az osztrák
hadseregben teljesítettek szolgálatot. Az Erdélyi Múzeum levéltárában
őrzött, öt vaskos füzetből álló kéziratos «Napkönyv» (Tagebuch) szerzője,
akiről szólni akarunk, a kolozsvári Wass Pál mint kadét kezdte meg és
24 évi keserves hányódás után 1837-ben főhadnagyként fejezte be szerény
katonai pályafutását. E negyedszázad jó kétharmadát olasz garnizónok-
ban töltve, kitűnően elsajátította az ország nyelvét s töviről-hegyére
megismerte a félszigetet Velencétől Nápolyig. Érdeklődését jóformán
minden felkeltette, ami szeme elé került s német utikönyvei alapján a
múzeumokba, templomokba, távoleső zúgokba rejtett látnivalóknak
nagy bugalommal utána is járt. Mindennapi jegyzeteiből csak keretként
elevenedik meg előttünk a katonai élet egyhangú képe, e keretbe meg-
kapó bőséget helyezi el megfigyeléseinek és élményeinek. Tudja élvezni
a lombard táj kulturált szépségét, nagy hegyek fenségében még a hosszú
menetelésektől kimerülve is gyönyörködik, a tenger látása valóságos
«extasis»-ba hozza, izgalommal teli járja a Vezuv kráterét s andalogva
csónakázik Ischia partjai mentén Maria Angiola nevű bájos «ismerőseivel».
Nagyvárosok palotasorai között meghatottan méléz, nagyrabecsüli rend-
jüket, tisztaságukat s szeme bámulattal csüng a művészet emlékein.
Templomokban a barátokkal latinul beszél, hogy jobb kedvvel mutog-
gassák meg neki kincseiket, Rómában Dobai Sámuellel, a 30 év óta ott
élő magyar gyóntatóval magyaráztatja meg magának a Szent Péter-
templomot s a farnesei bikáról, vagy Palladio és Guido Reni remekeiről
szólva egyébként józan, higgadt hangja átmelegszik s megszínesül. Fölös
pénzét kirándulásokra költi, iszik a híres Clitumnus-forrásból, bebaran-
golja Pompeit és Herculánomot s Milanóban és Nápolyban, ha csak
szerét ejtheti, operába jár. Áradozva dícséri Madame Malibran művésze-

tét s elsőként ír magyar nyelven a San Carlo-színház ünnepelt magyar primadonnájáról, Fodor kisasszonyról, akinek utóbb Jókai oly megható emléket állított a *Magyar nábob* egyik epizódjában. Sohasem érzi, hogy ellenséges földön jár, sok emberrel érintkezik, s mindenkitől tanulni kíván. Halászélet, szüretelés, sajtkészítés, szakácsművészet, egészségügyi viszonyok, népszokások, ének, tánc, egyházi szertartások, a karnevál tarka jelenetei, éghajlat, öltözködés és a lakások berendezése épp olyan érdekmesek előtte arra, hogy gondos leírásukat adja, mint az egyes vidékek népének természetrajza és változatos dialektusai, melyeket szívesen hasonlít össze egymással. Az időrendben közvetlen utána következő erdélyi útleírók az elme csiszoltságában messze meghaladják Wass Pált, de okos kíváncsisága, fejlett érzékenysége s bölcs nyugalma, amivel az olasz élet változatos képeit, ellentmondásait, furcsaságait szemléli, sokáig egyedülállónak teszi e műfaj képviselői között.

Tudós becsvágygal írta egy másik erdélyi származású katona, agyagfalvi Goró Lajos mérnökkari alezredes *Wanderungen durch Pompeji* című munkáját (1825), mely nemcsak Kazinczy meleg dicséretét érdemelte ki, hanem a római régészeti társaság tagságát is megszerezte a műszakilag alaposan képzett, nagy olvasottságú szerző számára, aki az 1821-i nápolyi táborozás alatt tanulmányozta Pompeit s húsz rézmetszettel illusztrált, pompás kiállítású könyvével értékes vezetőt adott a művelt Pompei-látogatók kezébe.

A szórakozásból és művelődési céllal utazó erdélyi főurak közül az első, akitől feljegyzések maradtak ránk, Jósika Samu báró, a későbbi kancellár és Széchenyi István barátja. 1830-ban, egy osztrák altábornaggyal tett útja közben kis zsebkönyvbe, plajbásszal rögzítette meg — hol magyarul, hol német nyelven — azt, amiről hazatérve be akart számolni övéinek. Művelt, nem könnyen lelkesülő ember, sok érzékkel a humor iránt, Bécs szépségeihez szokott szemmel jár a kis északolasz városokban és síváraknak tartja őket éppúgy, mint a «csodásaknak hírelt» olasz kastélyokat, amelyek mellől hiányzik — szerinte — mindaz, ami a falusi életet hangulatossá teszi. Az igazán nagy alkotásokat azonban mégis csodálattal szemléli. Fejet hajt «az előtt az ész előtt, amelyben a milánói dóm koncepciója megteremhetett», kimeríthetetlen értelműnek tartja a «szamar barátok» által elhanyagolt Utolsó vacsora Krisztusfejét, Guercino Ábrahámját a Brerá-ban órák hosszat elnézné s elragadóaknak mondja Bernardino Luini Madonnáit. Idővel rájön a renaissance-architektúra ízére is és a Castello Sforzesco előtt így kiált föl: «Azt csak meg kell adni ezeknek a menkő középidőbeli olaszoknak, hogy az építéshez tudtak». Az olasz tájaktól többet várt volna, mert csak a szelíd és

idilli természet iránt van különös érzéke, amit nem zavar meg az emberi kéz munkája s ezért legföljebb a kecses ellentétét, a döbbenetesen fönségeset tudja megbecsülni. Egy szűk szorosban rohanó hegyi patakon átkelve — romantikus ízlésére jellemzően — ezt írja naplójába : «Ilyen pompás rettenetességet még sohasem láttam».

A kolozsvári születésű Herepey Gergely, szülővárosának 1852-től első papja és esperese, ifjú korában hosszabb tanulmányutat tett Itáliában, melynek emlékei évtizedek múltán is fel-feltűnedeznek vallásos tárgyú írásaiban. Közvetlen benyomásairól azonban csak két utilevélben számolt be az *Aglája* 1830-i évfolyamában s ezek a korabeli magyar utitárcák németesen szenvedő hangját ütik meg először Erdélyben. Négyhavi római tartózkodásának summáját egy mondatban foglalja össze : «A mai Róma egy pompás temető», s e divatos temető-hangulatot azzal igyekszik nyersen érzékelhetővé tenni, hogy egy temetési szertartást ír le halottak napján a S. Maria della Morte templomban, melyet ez alkalommal emberi csontokkal díszítettek föl igen fényesen. A katafalk, koszorúk, füzérek, csillagok, szívek és a kereszt «mind csupa csontból voltak összerakva». «Valóban lélek-leverő innepe a mulandóságnak». Ide szeretné hozni a hatalmasokat, a szerencse elkényeztetett pulyáit, a jószágú olajban fürdött Laisokat és Narcissusokat, hogy lássanak és tanuljanak. «Valójában bölcsebb oskola a temetőnél nincsen». — A másik, emlékezetre legméltóbb római látványnak a kapucinusok híres temetőkápolnáját találta, ahol ugyancsak «bámulást gerjesztő mesterséggel» van minden «dísz» csontokból egybeiktatva. Minden szobának «más ízlésű felékesítése van. Egyben csupa kaponyák, a másokban lábszárak sat., de mindenikben kapuczinusok vagynak a rekesztékekben, kiknek bőrök olyan, mint a sárga pergamen». «Rémítő pompás nézőjáték!» «Szép, rettenetesen szép» — ismétli egyre, itt szeretné ő kebelére szorítani barátját, kinek e leveleket írja.

Belletrisztikai igyekezettel csiszolgatja olaszföldi leveleit Fábián Dániel nagyenyedi református lelkész is, aki 1835 őszen járta be Északolaszországot, anélkül azonban, hogy sziklán, erdőn, tengeren kívül egyebet is látott volna. Majlandban a dóm kuriózumairól több mondani-valója van, mint művészi szépségéről s Mantovában mindennél jobban Vergilius sírja érdekli, ahová egy Török Ignác nevű sappeur-kapitány vezette el. Leginkább egy tengeri vihar leírása sikerült neki, azé az élményé, mely ezentúl évtizedeken át szabályszerűen visszatér minden olaszországi utirajzban.

Ezt a műfajt irodalmi magaslatra magyar nyelven ugyancsak erdélyi író, Paget Jánosné Wesselényi Polixena emelte 1835-ben tett hathónapos

italiai útjának két szép kötetben való leírásával. Jól felkészülten, alapos történeti és művészeti tudással indult útnak, de asszonyi érzékenységét és egyéni ízlését a legtekintélyesebb «vezérkönyvek» sem tudják befolyásolni. Nemcsak impressziói vannak, hangulatai, ellágyulásai, elragadtatásai: a látottak hatását gondolkodásának ereje és eredetisége, valamint gazdag tárgyi ismeretei elmélyítik és szellemi élménnyé is teszik. Közvetlen, könnyed prózájából néhány rövid idézet is némi fogalmat nyújt ennek a kiváló asszonynak éles szeméről, finom elméjéről és fölényes műveltségéről. Mily sok magyar ember írt utána pl. Rómáról, s mily kevesen fejezték ki hozzá hasonló erővel az örök város értelmét: «Leszállottál ugyan uralkodó székedről, de az özvegység sötét fátyola alól is kitündöklök hajdani nagyságod fénylő koronája. Nagy vagy elhagyatottságodban, királyné vagy most is». Bár protestáns-volta egyházi szertartások külsőségeinek kritikájában sokszor kiütközik, Róma egyetemes és keresztény jelentőségét tisztán látja s ő is azok közé a magyar protestánsok közé tartozik, akiknek emelkedett s elfogulatlan Róma-szemléletét érdemes volna külön tanulmány tárgyává tenni. Petrarca sorai: «Ché l'antiquo valore ne l'italici cor non é ancor morto» jutnak eszünkbe, amikor azt olvassuk, hogy a Trastevere szépszál olaszaiban az antik Róma fiaira ismerve úgy érzi: «lelkükben nem alutt ki a szikra, melly jövendői nagyságra gyuladhat». S hogy élvezi az olasz nyelv zenéjét! Egy-egy mondat mint tiszta muzsika él emlékezetében még évek múlva is, s a köznép beszéde úgy hat rá, mintha Cicero nyelvén szólnának hozzá. Őszinte megértéssel és részvétellel van az idegen rabságban élő, jobb sorsra érdemes olaszság iránt. E részvéten át nézi a római karnevál színes, sokszor féktelen bohóságait is, s úgy érzi, hogy ez a farsangolás «...nem egy boldog, munkás, megelégedett nép... természetes öröme, ... hanem egy a nyomorúság lethargiájában eltompult nép erőszakos vígságra felriadása, melly múlt és jövő nyomorúsága nehéz bilincseit magafeledésben kívánja lerázni». Egészen kivételes hang ez abban az időben, amikor az egész világ csak lenézéssel tekintett Itáliára. Ő megérti az olasz facchinót, aki pénzért mindent eltűr az idegentől, de szívében gyűlöli és barbárnak tekinti...

S ugyanilyen független a művészetről vallott nézeteiben. Amikor mindenki csak az ámulattól megilletődött hangon mert beszélni a belvederi Apollo eszményi szépségéről, ő a harmóniának olyan mesterségesen felfokozott mértékét érzi benne, mely «ránk nézve kevéssé érdeklő s rokonszenvet nem ébreszt bennünk», s a szenvedő Angelica Kauffmant, vagy Carlo Dolce «betegességig menő érzelgősségét» nem bírja.

A magyar olvasó számára az is nagy újdonsága lehetett Wesselényi

Polixena könyvének, hogy Róma, Nápoly, Firenze és Milano legelőkelőbb társadalmi rétegeit is megismerhette belőle. Az olasz főnemességről azonban kevesebb jót tud mondani, mint a népről. Dekadenciájának látása melankólikussá teszi s egészséges, aktív, gondolkodó lényé rosszul érzi magát az erőltetett előkelőség hiú és üres légkörében. Szívesen is menekül belőle a vidékre, parasztok, halászok, kőfaragók közé, akikből még nem halt ki nemes fajuk sok ősi erénye, szépsége. Nem győzi dicsérni az egyszerű emberek fejlett esztétikai érzékét: itt a szép szeretete «nem mint nálunk, scytha maradékoknál, tudomány nevelte szokás, hanem természeti adomány, ösztön, szükség».

Nem folytathatom a példákat s nem ismertetem Wesselényi Polixena sok érdekes találkozását élő művészekkel, köztük Thorwaldsennal, Markó Károllyal stb., csak még a Mezzofantinál tett látogatásáról szóló sorokat jegyzem ide. Míg a híres nyelvfenomen, akit minden műveltebb magyar utas felkeresett, általában bámulattal töltötte el vendégeit, Wesselényi Polixena ezt mondja róla: «Magyarul elég jól beszél s a kimondása sem rossz. Kérdém, kitől tanult? Majlandban, a közkatonáktól, viszonzá. Kisfaludy, Csokonai munkáit, Pethe természethistóriáját még más magyar könyvekkel együtt olvasta... Oláhul is megszólított, mire szégyenemre nem tudék felelni». De tehetségét nem irigyli, «mert üres, minden gondolkodás nélküli nyelv ismeretsége s ártatlanul kimutatott aprólékos hiúsága... inkább csacskamadárra, vagy beszélőgépre, különféle nóták elverésére felvont verklire emlékeztet, mint gondolkodással felruházott valóra».

Wesselényi Polixena társaságában ismerkedett meg későbbi feleségével Barabás Miklós, a festő, aki hosszabb velencei tartózkodásáról, Bolognába, Firenzébe, Rómába és Nápolyba tett tanulmányútajáról (1835) nagy szeretettel emlékezik meg öreg korában papírra vetett emlékirataiban. A látottakra nem sok szót veszteget, csak a Vezuv kitörésének döbbenetesen szép színjátékát írja le festőhöz méltó lelkesedéssel s inkább régi, kedves ismerősök alakját idézi föl s adomákat mesél, melyeken megérzik, hogy hosszú élete során gyakran elmondotta őket.

Barabással egyidejűleg szép számmal tanultak Itáliában magyar művészek s köztük nem egy erdélyi is, mint pl. a gyulafehérvári származású, német nevű, de már nagyapjában magyarrá vált Züllich Rudolf, Ferenczy István mellett a magyar szobrászat első úttörője, akinek római viszontagságairól Gyulay Lajos gróf kéziratos itáliai naplója (1844–47) tartotta fenn a leghitelesebb adatokat. A naplóírás nagy erdélyi hagyományának ez a becses terméke a közelmúltig szinte érintetlenül hevert

az Erdélyi Múzeum kéziratárában. Pedig száznál több kötetében kimeríthetetlen forrása buzog a múlt századi erdélyi arisztokrácia műveltségére és életformáira vonatkozó adatoknak. A szerző olasz útját tárgyaló részek tervbevett kiadása utazási irodalmunk egyik legérdekesebb művének ígérkezik.

Wesselényi Polixena példája a jó társaság más nőtagjait is felbátorította olaszországi tárcacikkek írására. Legszívesebben a színházról, kertművészetről, divatról csevegnek, nagyúri szalónokba vezetnek el, ékszereket és bútorokat írnak le s közben utikalauzok ujjmutatása szerint egy-egy képért vagy szoborért is «felhevülnek». Negédesek nemcsak a tartalomban, hanem a formában is: a korabeli nyelvi neologizmusokkal nem győznek díszelegni. Szerpentin helyett az egyik csigautat mond, mozaik helyett a másik rakművet csodál a Szent Márk templom falain s Wass Ádámné grófné (1859) a doge-palotában Tintoretto Paradiso-ján kívül főleg az udvaron lévő díszöblönyöket (hatalmas márványvázák) bámulja meg. Ezek a hölgyek általában nem igen jutnak túl a tengercsék (lagunák) városánál s köztük 1860 körül már feltűnedeznek az első nászutasok, ez az új utazó-típus, amely azonban később már nem utiképeket, hanem legföljebb képes levelezőlapokat ír Velencéből.

Persze, bőven akad a férfiak között is közömbös és szűklátókörű utazó. Bethlen János gróf (1860) egy D. T. nevű földijéről tesz említést, aki feleségét betegség ürügye alatt bezárta a hotelszobába, maga pedig állandóan a kártyaasztal mellett ült s mire három nap múlva pénze elfogyott, feleségestül hazasietett, anélkül, hogy akár csak a Szent Márk templom küszöbét is átlépték volna. Más magyar utasaink — ugyancsak Bethlen János szerint — feltűnően hasonlítanak az amerikaiakhoz, akik vakon rábízzák magukat ciceroneikre, vagy utikönyveik tanulmányozásával s nem a művészi látnivaló élvezésével töltik idejüket.

A hazai olvasóközönség, amelynek nem volt módjában utazni, sokkal élénkebb érdeklődést tanúsított az olasz dolgok iránt; ez a magyarázata annak, hogy folyóirataink az ötvenes évek közepétől kezdve tele vannak itáliai utivázlatokkal s helyet adnak még olyanoknak is, melyek egyébről sem számolnak be, mint az éghajlatról, a szokatlan ételekről, gondolással, pincérrel, hordárral való civódásokról. És mégis igen gyakran a dilettánsok írásaiból szinesebb és elevenebb kép tárul elénk az olasz viszonyokról, mint amiket az első hivatásos tudósítók szerkesztenek lapjaik számára. A nagyvilágban otthonos, éles szemű Bethlen János gróf figyelmét pl. minden sajátos és jellemző olasz vonás és magyar érdekű apróság megragadja. Az itáliai tájképből — mondja egy helyen — teljesen hiányzik a smaragdszínű gyepek. A bolognaiak az ott állomásozó

magyar huszárok csárdását «tarantella ungherese»-nek hívják. A velencei dialektus férfi szájába nem illik, mert édeskés. Minden mondatában ilyen eleven, kicsi fények csillognak. Nem kliséket ismétel s — mint az erdélyi Itália-utazók általában — nem engedi befolyásoltatni magát Bécs ellenséges és lekicsinylő olasz-szemléletétől, mely felvidéki és dunántúli eredetű utileveinket gyakran oly fölényeskedővé teszi. Bethlen Jánost elfogulatlan ítéleteinek megalkotásában nyelvtudása is segíti; az olaszokat nemcsak kívülről látja, hanem gondolkodásukba is képes behatolni. Igazi szívügye azonban a színház. A velencei Fenice-ben Meyerbeer mellett volt zártszék-bérlete, a nagy énekeseket és drámai csillagokat, mint Ristorit, Salvinit, Rossit személyesen ismerte. Véleménye a korabeli olasz színpadi művészetről tökéletesen helytálló s kedvező világot vet a hatvanas évek kolozsvári színházi kultúrájára, melynek akkoriban ő volt legfőbb irányítója.

Bethlen kortársának, Kemény Gábor bárónak utivázlatai (1856—57) egészen más természetűek. Nem élményeiről számol be s nem egy idegen világ érdekességeivel akar szórakoztatni, hanem mélyen járó történeti és filozófiai tanulmányok anyagául használja föl olaszországi tapasztalatait. Minden apró részletmegfigyelést az olasz nemzeti élet egészének távlatába igyekszik állítani s Széchenyire emlékeztető szellemmel mindenütt a magyar érdekeknek megfelelő tanulságokat keresi.

Hasonló törekvés fűthette Zombori Gedő nagyenyedi tanítót, aki több évi külföldi útja befejezéséül Olaszországban is töltött egy hónapot s *Utirajzok* c. kétkötetes munkája (1861) egy hosszú fejezetét szenteli ottani «okulásainak». Írásából zavaros műveltségű autodidaktát ismerünk meg; önálló észleletre szinte képtelen, a genuai nők szépségéről is csak vezetője figyelmeztetésére vesz tudomást s elavult angol szerzőkből gyűjtött könyvtudását fellengős lelkendezéssel találja föl.

Lönhárt Ferenc kolozsvári plébános, később erdélyi püspök *Olasz uti jegyzetei* 1859- és 1862-ben Haynald Lajos bíborossal tett két itáliai útja alapján a katolikus egyházi férfiú szemszögéből tájékoztatnak az olasz egységért folyó küzdelmekről nyugtalan ország viszonyairól, főképpen pedig Rómáról és a Vatikánról. Írói készség, képzelet s előtanulmányok híján inkább csak adatszerű felsorolását, mint leírását és értelmezését adja a látottaknak. Szertartások, vatikáni előkelőségekkel való találkozások s a Haynald Lajos iránt megnyilvánult általános nagy tisztelet jelein kívül alig érdekli más, mint a templomok anyagi pompája, méretei s kincstára. Nem érzéketlen ugyan a művészet iránt sem, de mint ismételten kénytelen bevallani, tájékozatlansága a szép világában állandó vezetőre szorulna s ezt csak ritkán találja meg püspökében, aki

jól ismer ugyan minden nagy itáliai műalkotást, de szabad idejét inkább botanizálással, mint múzeumok látogatásával tölti. Lönhart könyvével kezdődik a katolikus papok olasz útleírásainak az a fajtája, mely egyre növekvő kizárólagossággal a zarándokok érdeklődésére és szükségleteire van figyelemmel s elsősorban az áhítat eszköze kíván lenni, nem feledkezve el az Egyház világi hatalmának védelméről sem az olasz politikával szemben.

Csak címe szerint útleírás, valóban az elbeszélés és napló fiktív formájába öltöztetett nagyszabású művészettörténeti tanulmány De Gerando Ágostné Teleki Emma grófnő könyve (*Hedvig és Andor utazása Rómában. Irtá Anyjok. Páris, 1866, VIII és 512 lap, 5 térképpel s 8 metszettel*), mely eladdig a legterjedelmesebb s leggazdagabb tartalmú magyar nyelvű munka Rómáról. Felöleli az örök város antik és olasz műemlékeinek részletes és beható ismertetésén kívül Nápoly, Livorno, Firenze és Genova nevezetes látnivalóit is, olyan rokonszenvesen emelkedett, szabatos, de sohasem tudákos előadásban, mely az egyéni élmény melegét szerencsésen egyesíti az okosan felhasznált szakirodalom tanításával. A szerző elsősorban gyermekeinek szánta művét, tanítani akart vele, nagy gondot fordított tehát arra, hogy a műalkotások élvezetéhez és megértéséhez szükséges mitológiai, történelmi, művészettörténeti s sokszor technikai alapismereteket is megtalálja benne az olvasó. Minden téren gazdag tudás állt rendelkezésére, melyet a legtekintélyesebb s legmodernebb forrásokból gyűjtött. Párisban Michelet és Quinet baráti köréhez tartozva módjában volt e kiváló tudósok útmutatását igénybe venni s ajánló leveleikkel olasz szakemberek ismeretségére is szert tett. Winkelmanntól kezdve Stendhalon át Ennio Quirino Visconti és De Rossi-ig minden történetírót, archeológust, művészettörténészt s híres útleírót ismer, aki Itáliával foglalkozott s tekintélyükre tiszteletreméltó lelkiismeretességgel mindenkor hivatkozik is. Munkájának célja eleve kizárja kétes értékű eredeti vélemények kockáztatását, a szerző személyes ízlése éppen ezért csak alárendelt érdekű művészi kérdésekben nyilvánul meg, míg alapvető felfogása, pl. a barokkot illetőleg is, teljesen mestereinek tanításához igazodik. Ez a tanítás azonban egy kivételesen világos s kitűnő pedagógiai érzéssel megáldott asszonyi elmében tükröződik s ezért Teleki Emma szép könyvét méltatlanul borította el a feledés homálya. Számunkra ma különösen rokonszenvesé az olasz géniusz iránti tisztelete teszi s az a maga korában senki más által ki nem fejezett fölismerés, hogy a magyarság Európa népei közül eggyel sem rokonabb lelkiileg az olasznál s ősi tehetségei legdúsabban az olasz szellemtől termékenyülhetnének meg. «Keleti népnek költői lelke ott talál legtöbb

tápra, hol a tetőpontját elért művészet ezredéves remekművei vannak felhalmozva. A ködös Albion befolyása elfulasztja népünk szellemét és az ész felsőbbbségével bíró Párisban sokszor az álélvezetek örvényébe merül az idegen; de Róma ragyogó ege alatt... fejlődhetik azon isteni szikra, melyet minden magyar kebelében hordoz».

Teleki Emma művének sorsában nem kevésbé érdemetlenül osztozott a második nagy magyarnyelvű Róma-ismertető: Éltés Károly kolozsvári plébános 560 oldalas kötete, *Római út a zsinat alkalmából* (*Gyulafehérvár, 1871*), melyet ugyancsak megkülönböztetett hely illet meg utazási irodalmunkban. Éltés tájékozottsága is a kor színvonalán áll, Burckhardt Cicerone-ját is használta már, Nibbyt olaszul olvasta római sétái közben s forrásait finom egyéni ízlésétől vezetett kritikával használta föl. Minden művészi és egyházi szempontból nevezetes látni-valóra kiterjeszkedő, alapos munkája ma is élvezettel és tanulsággal olvasható annál is inkább, hogy művészeti frazeológiája meglepően fejlett s nincs egy avult ízü mondata sem.

A hetvenes évektől kezdve fokozatosan alábbhagy az Olaszország iránti érdeklődés. A lapok és folyóiratok külföldi útleírásai a világpolitikát irányító városok felé terelik olvasóik figyelmét, egyre inkább Berlin, London s főleg Páris vonzza az utazókat és a francia főváros, mint az új művészeti törekvések központja is háttérbe szorítja Itáliát. Erdély közönsége is a Délről Nyugat felé forduló érdeklődés sodrába kerül s a fiatalabb erdélyi író-nemzedék a Montmartre-ről és a British Museumról küldöz «karcolatokat» kolozsvári s még inkább budapesti lapoknak. Körösfői Kriesch Aladár római tárcái, Széchyné Lorenz Jozefin finom, eleven, művelt írásai Nápoly, Firenze és Róma életéről, De Gerando Antonina tanáros «utiközleményei» Olaszországból szinte a kivételek közé tartoznak. A nyolcvanas évek vége felé Széchy Károly, a későbbi egyetemi tanár, az egyedüli kolozsvári, sőt erdélyi író, aki Olaszországot változatlan lelkesedéssel járja be s mindenről új, személyes mondani-valót talál. Vele kezdődik az útleírások modern stílusa, az impresszionizmus könnyed, töredékes, színekben tobzódó írásmódja. Régebbi utirajzainak 1897-ben kiadott *Benyomások és emlékek* című gyűjteményével azok közé a magyar Itália-rajongók közé tartozik, akiknek a század vége felé szinte újból fel kellett fedezniök a magyarság számára a Velencén túli olasz világot, melyről országszerte nem az erdélyi utazók elfogulatlan, megértő, sőt szeretetteljes ábrázolásai mentek át a köztudatba, hanem avult, romantikus, jórészt német és osztrák sablonok.

VÁRADY IMRE